

Ці людські втрати підтверджуються кількома архівними джерелами. Але є і документи, які дають інші показники померлих у ці роки, тому важливо віднайти нові архівні дані, порівняти їх з наявними, детально проаналізувати на науковому рівні, щоб остаточно, для об'єктивної історичної дійсності, встановити кількість жертв голодомору 1932 - 1934 рр. на Поділлі і в Україні.

Безцінне і дороге кожне людське життя! На сайтах же інтернету читаємо: число жертв голодомору в Україні у 1932 - 1933 рр. коливається в межах 3 - 6 млн. чоловік... (?)

Та тільки на Поділлі, вірогідніше всього, від голодомору загинуло не менше одного мільйона чоловік. Київська та Харківська області постраждали ще більше.⁴¹ Беручи до уваги, що в той час до складу України входили 7 областей і Молдавська АСРР, можна стверджувати, що жертвами голодомору в Україні стали не менше 6 мільйонів чоловік.

Дуже важко говорити про національну трагедію - голодомор 1932 - 1934 рр. в Україні, але потрібно. Для наступних поколінь незалежних українців потрібна історична правда, якою б гіркою вона не була.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (ДАВО).-Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.124. -Арк.7; 2. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.61. -Арк.85; 3. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.80. -Арк.Ю; 4. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.185. -Арк.2; 5. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.80. -Арк.81;82; 6. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.61. -Арк.53; 7. Гальчак С. "Білі плями" скорботи: Причини голодомору 1932 - 1933 та голоду 1946 - 1947 років на Поділлі. -Вінниця, 1999. -51с.; 8. ДАВО. -Ф. П-29. -Оп.1. -Спр.577. -Арк. 131-134; 9. ДАВО. -Ф. П-33. -Оп.1. -Спр.1012. -Арк.61;85; 10. ДАВО. -Ф. П-33. -Оп.1. -Спр.1013. -Арк.182; 11. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр. 183. -Арк.145; 12. ДАВО. -Ф. П-63. -Оп.1. -Спр.106. -Арк.90,91; 13. Васильєв В. Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 -березень 1930 р.р.). -Вінниця, 1977.- С.91; 14. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.8. -Арк.29-48; 15. ДАВО. -Ф. П-54. -Оп.1. -Спр.73. -Арк. 17; 16. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4.-Спр.Ю7. -Арк.14; 17. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.1. -Спр.11. -Арк.44; 18. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.61. -Арк.304; 19. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр. 177. -Арк.42; 20. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр. 16. -Арк.51; 21. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4.- Спр.183. -Арк. 131; 22. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. -Вінниця, 1993. -С.43; 23. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр. 178. -Арк.26,27; 24. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр. 107. -Арк. 13; 25. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.218. -Арк.117,118; 26. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.183. -Арк.113; 27. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.62. -Арк.40; 28. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр. 168. -Арк.25; 29. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.П. -Арк.52-54; 30. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.74. -Арк.50; 31. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.80. -Арк.38; 32. ДАВО. -Ф. П-136 -Оп.4. -Спр.2. -Арк.1-4; 33.Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду за 1932 рік. -Харків, 1932. - N° 28. -С.6; 34.Збірник законів УРСР. -Харків, 1933. -№27. -С.336; 35. ДАВО. -Ф. П.-136. -Оп.4. -Спр.2. -Арк.3,4; 36. ДАВО. -Ф. Р-2700. -Оп.1. -Спр.34. -Арк.74; 37. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області. -Харків, 1933. -С.8; 38. Райони УСРР. Статистичний довідник. (За редакцією Асаткіна О.М.). Т.1. - К., 1936. -С.322; 39. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.4. -Спр.448. -Арк.1-104; 40. ДАВО. -Ф. П-136. -Оп.3. -Спр.219. -Арк. 135; 41. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і І. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 - 1933 рр. (За ред. Васильєва В., Шаповала Ю.). -К., 2001. -С.192.

Ю.О. Ніколасць

ПІДГОТОВКА ПОПОВНЕННЯ ДО ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ СРСР ТА НІМЕЧЧИНИ

Початок війни проти Німеччини прискорив процес проведення мобілізації Червоної Армії. Процес різкого нарощування чисельності особового складу Збройних Сил, що мав місце після початку війни у Європі, після вторгнення вермахту значно прискорився. Радянська військова доктрина передбачала формування багатомільйонної армії, необхідної для прискорення "світової революції*", яка мала принести світове панування. Вважалося, що нова світова війна вимагатиме участі масових армій, напруження всіх економічних сил і буде мати тотальний характер. Була розроблена тактика глибокого наступального бою. Її сутність полігала у одночасному застосуванні військ і техніки для атаки на всю глибину бойових

порядків противника. Ідея активного наступального ведення війни була відображена у всіх передвоєнних статутах, а також у замислах оперативно-стратегічних ігор та навчань. Проблема виводу великих сил з-під удару ворога не розглядалася зовсім. Такому плану ведення війни відповідав і план проведення мобілізації. Починаючи з 1939р., СРСР в умовах війни, що почалася, перейшов до кадрової комплектації армії. За два роки чисельність Червоної Армії зросла майже удвічі і на 22 червня 1941 р. становила 5,4 млн. чол., з яких 3289851 чол. знаходилися на радянському західному кордоні. Однак на момент початку війни проти Німеччини Червона Армія не була відмобілізована і не завершила процес стратегічного розгортання. Навіть отримавши достовірні свідчення про близький початок війни, Сталін не дозволив провести мобілізацію. Таке зволікання найбільш ймовірно пояснюється тим, що диктатор хотів через кілька тижнів завершити зосередження військ і завдати німцям рішучого удару, однак до того часу не бажав необережними діями насторожити ворога. Але вже до липня 1941 р. до РСЧА було мобілізовано 5,8 млн.чол., а всього до кінця 1941 року - 7,2 млн. чол.¹

Можна стверджувати, що прагнення радянських людей потрапити до армії було найсильнішим у перші тижні війни. Саме тоді велика кількість громадян Радянського Союзу подала заяви з проханням зарахувати їх добровольцями до Червоної Армії. Однак під впливом постійних невдач на фронті поступово ентузіазм падав. Тому ситуація з призовом до регулярної армії виглядала далеко не такою привабливою, як твердила офіційна радянська історіографія. Що стосується України, то тут мобілізація військовозобов'язаних 1905—1918 рр. народження, що проводилася на початку війни, не завжди проходила успішно. Вже після війни до ЦК КП/б/У, на його вимогу, надійшли дані архівів областей про проведення мобілізації в різних районах України. Згідно з цими даними, у деяких областях України через швидке просування німецько-фашистських -військ мобілізаційні заходи не були проведені взагалі.²

Потрібно зазначити, що проблеми під час мобілізації виникли вже у перші дні війни, коли план мобілізації не був повністю виконаний у багатьох областях УРСР. Згідно із відомостями, які були підготовлені працівниками обласних архівів для ЦК КП/б/У вже після закінчення війни, у Вінницькій області 23 червня 1941 р. план по мобілізації був виконаний на 72%, а наступного дня — на 80%/ Кращою була ситуація у Житомирській області, коли за період з 23 до 25 червня 1941 р. явка на призовні пункти складала понад 90 %.⁴ Зате у Чернівецькій області мобілізаційні заходи були повністю завершені 25 червня 1941 р.~ Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька) область виконала план мобілізації 23 червня лише на 75%.⁶ По самому місту Проскурів (нині Хмельницький) мобілізація була завершена 25 червня 1941 р.'

Надзвичайно складно проходила мобілізація у західних областях України. Досить сильний вплив ОУН, швидкий наступ німців не дозволили провести мобілізаційні заходи належним чином. Так, у Рівненській області мобілізація внаслідок швидкого наступу німців проводилася частково і не у всіх районах.⁸ Така ж ситуація була і в інших прикордонних областях України. Фактично у областях західної України мобілізація військовозобов'язаних 1905—1918 рр. народження була зірвана.

Як свідчать очевидці, люди вливалися до лав Червоної Армії з різними настроями. Основна маса мобілізованих бійців та командирів непокоїлася через розлуку із своїми сім'ями.⁹ Більшість мобілізованих прагнули якнайшвидше потрапити у війська, іноді навіть відмовляючись проходити медичні комісії. Поряд з патріотичними настроями, на окремих призовних пунктах було в той час і незадоволення призовом. Головним чином обурювалися жінки. Деякі з них твердили, що начебто всі комуністи залишилися на своїх місцях, а їхніх синів чи чоловіків відправляють на бойню, прирікаючи тих, хто залишається, на голод.⁰ Але, незважаючи на окремі прояви подібних настроїв, у перші дні війни було багато людей непризовного віку, які бажали добровільно йти до лав Червоної Армії. Саме такі факти були масовими той час.

Мобілізація військовозобов'язаних 1905-1918 рр. народження дала можливість суттєво збільшити чисельність Червоної Армії, але могутність радянських військ зросла несуттєво. Причина такого явища полягає в тому, що ці військовозобов'язані проходили військову підготовку ще у часи, коли Червона Армія була організована за територіально-кадровим принципом. Вони не мали уяви про спосіб ведення* сучасної війни, недостатньо володіли зброєю (або взагалі не вміли стріляти), саме серед них був поширений страх перед ворожими танками. Поступаючись Червоній Армії у кількості зброї, вермахт мав суттєву перевагу у якості частин, що поступали на фронт. Бойова підготовка німецьких солдат була набагато кращою, ніж радянських бійців. Значна частина нових видів зброї, що поступила на озброєння РСЧА перед війною, була неосвоєна солдатами. Особливо це стосувалося літаків та танків нових типів. Відсутність належної військової підготовки, некомпетентність командування, втрата управління військами, загальна неготовність армії до ведення оборони призвели до поразки у прикордонній битві. Історична вина Сталіна полягає у тому, що на чолі армії він поставив людей, головним достоїнством яких було знайомство із вождем.¹¹ Сталінська чистка армії стала її першим розгромом. До літа 1941 року 75 % командирів Червоної Армії займали свої посади менше одного року. Тому не дивно, що значна кількість військових з'єднань була розгромлена чи розсіяна у перші тижні війни. Частина бійців, що вціліли, намагалися перейти лінію фронту, повернутися до лав регулярної армії або до рідної оселі. Ці люди розповідали про жахи перших днів війни, про могутність ворога та великі втрати серед бійців та командирів Червоної Армії. Для багатьох громадян СРСР було незрозумілим чому, незважаючи на те, що країна стільки готувалася до війни, радянські солдати змушені відступати. Перед війною необхідність виснажливої праці по 12 годин на день і 7 днів на тиждень пояснювали необхідністю готуватися до боротьби з ворогом. Письменник К.Симонов згадував, що навіть репресії 1937-1938 рр. пояснювалися людьми з огляду на швидкий початок воєнних дій, а отже прагненням радянського керівництва зміцнити армію.¹⁰ Тому після невдалого початку бойових дій багатьом радянським людям незрозумілим було чому начебто все робиться для перемоги над вермахтом, а бажана перемога і війна на чужій території поступово віддаляється. Виснажені радянські частини, що відступали, втратили переважну кількість зброї, це було показником того, що чекає людей на війні. Загалом поразка у прикордонній битві призвела до ускладнення забезпечення Червоної Армії поповненням. Так, згідно з доповідною запискою начальника УНКВС Київської області капітана держбезпеки Череватенко від 24 липня 1941 р., після проголошення другого наказу з призову до Червоної Армії по КОВО осіб, які народилися 1891 р. і пізніше, у північних районах Київської області почалось масове ухилення від призову, і під час відправки команд, мобілізованих на лівий берег Дніпра, велика група їх розбіглася по лісах поблизу своїх сіл. Органи НКВС організовували облави у лісах, виставляли заслони та влаштовували засідки в місцях зосередження й на маршрутах пересування дезертирів. Крім того, проводилися вербування і посилка агентури по лісах і до родичів осіб, які дезертирували. Агенти НКВС прагнули проникнути до місць, де переховувалися втікачі, щоб схилити їх до добровільної явки у військкомати, а злісних дезертирів передавали судам військових трибуналів. Внаслідок вищезазваних заходів працівники НКВС на 24 липня 1941 р. у північних районах Київської області затримали 880 чол., з яких частина була розстріляна, а інші передані до військкоматів для відправки до регулярної армії.¹³

У радянських документах можна знайти твердження про те, що на бойових якостях частин, які були сформовані вже під час ведення бойових дій, негативно відбивалась обмеженість терміну їх згуртування, що складав лише 9 діб для формування стрілецької дивізії. Це не дозволяло належним чином навчити новобранців, створювало значні труднощі у забезпеченні військових підрозділів необхідною кількістю навіть стрілецької зброї. Тому багато командирів пропонували продовжити термін формування резервних з'єднань.¹⁴

Необстріляні бійці часто просто тікали з поля бою. Особливо прикрим було те, що з

двох сусідніх частин одна стояла на смерть, демонструючи чудеса героїзму, а невідготовлені бійці іншої безладно відступали або розбігалися, оголюючи тим самим відповідну ділянку оборони. Виходило на те, що бійці, які стійко втримували свої позиції, були фактично приречені на оточення.

В умовах триваючого відступу Червоної Армії ставало дедалі складніше забезпечити вже не тільки належну підготовку поповнення, а й своєчасну відправку його на фронт. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах було відзначено вкрай незадовільну явку військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилось лише 10%, а на Климівський — 18%. За станом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському військовому округу зі всієї кількості призваних прибули на станції зосередження лише 65% (43740 чол.), або 43% від загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову.¹⁶ Зі всієї кількості людей, що з'явилися для відправки у військові частини, було відправлено лише 58%.¹⁷

Згідно з даними на 25 жовтня 1941 р., по Сталінському обласному військкомату було призвано 61245 чол., або 74% від загальної кількості чоловіків, які підлягали призову, по Харківському — 34373 чол., або 81%, по Ворошиловградському — 66093 чол., або 63%. Загалом по Харківському військовому округу було призвано лише 69% військовозобов'язаних. Причому повторно громадян, що не з'явилися до військкоматів, не викликали і розшук осіб, які ухилялися від призову, організований не був.¹⁸ В кінці жовтня 1941 р. спостерігалися випадки масового дезертирства по Харківському військовому округу на шляху просування колон мобілізованих: дезертирували по Чугуївському райвійськкомату — 30%, по Сталінському — 35%, по Ізюмському — 45%, гію Дергачовському — 50% мобілізованих.¹⁹ Працівники органів НКВС вважали головними причинами масового дезертирства, по-перше, направлення військовозобов'язаних на пункти зосередження командами без командного складу (командирів взводів і рот та політпрацівників), по-друге — недостатню забезпеченість військовозобов'язаних продуктами харчування і взуттям. Крім того, вони звертали увагу на відсутність повсякденної політико-масової роботи серед мобілізованих, а також на те, що військовий комісар округу особисто на жоден пункт зосередження не приїжджав.²⁰

Восени 1941 р. начальник 2-го відділення 4-го відділу управління мобілізації і комплектування 5-ї радянської армії батальйонний комісар Павлов та інспектор політвідділу головного управління формування і комплектування Червоної Армії батальйонний комісар Пахоменко пропонували вжити наступні заходи по боротьбі з дезертирством. На їхню думку, необхідно було у кожному гарнізоні та населеному пункті (особливо у прифронтових областях) створювати загороджувальні загони. Вироки військових трибуналів про засудження дезертирів пропонувалося доводити до відома команд мобілізованих. Крім того, необхідно було встановити у прифронтових округах перевірочні пункти, які б займалися перевіркою осіб, які виїжджали у тиллові райони, і затримували військовозобов'язаних. Командний склад, який супроводжує команди і колони мобілізованих (до командирів відділень включно), має бути озброєний, а командири і комісари повинні призначатися тільки з кадрового складу армії.²¹ Таким чином, фактично пропонувалося при відведенні колон мобілізованих у тил застосовувати до них такі ж заходи, які застосовували при етапуванні військовополонених. Це свідчить про те, що після численних поразок Червоної Армії військовозобов'язаних вже потрібно було примусово відправляти до військових частин. Подібні пропозиції враховувалися вищим командуванням для вдосконалення діяльності служби охорони тилу діючої армії.

У кінці 1941-на початку 1942 рр. в Україні органами НКВС була викрита низка злочинів, скоєних у прифронтовій смузі. Тут почали утворюватися цілі групи, які готувалися допомагати ворогові. Ці групи склалися з осіб, які ухилялися від військової служби, не вірячи у перемогу Червоної Армії, та інтелігентів, чий родичі були у минулому репресовані. Такі групи ставили своїм завданням організовано відмовлятися від допомоги радянській владі, а після приходу окупантів - служити їм. Щоб добре зарекомендувати себе перед

фашистами, вони саботували заходи комуністичної партії по знищенню шахт та підприємств, боролися з партизанами та всіма органами, що вилловлюваїи дезертирів. Подібні групи були викриті у Лисичанському, Кагановицькому, Сергіївському та Ворошиловському районах Ворошиловградської області.²² На околиці міста Орджонікідзе на початку грудня 1941 р. органами НКВС було викрито більше тисячі колишніх бійців-червоноармійців, які чекали відступу частин регулярної армії, розраховуючи пробратися до рідних домівок. Серед них були навіть організовані групи, які активно проводили антирадянську агітацію.²³ За даними органів НКВС, у сільській місцевості групи селян займалися виготовленням фальшивих документів, за допомогою яких можна було уникнути призову. За винагороду виготовлялися довідки, що давали право на повне звільнення від військової служби. Як бачимо, на намагання радянської влади посилити боротьбу з дезертирством люди часто відповідачі організацією груп, які сприяли тим, хто прагнув уникнути призову. У цей час спостерігалися також численні факти, коли, військовослужбовці, місця проживання яких ще не були захоплені ворогом, залишатися у селах на окупованій території, чекаючи можливості після відступу радянських частин повернутися до своїх сімей.²⁴ Однак слід зазначити, що багато радянських людей отримували клеймо "дезертир", як це не дивно, завдяки недбальству військкоматів. Політпрацівники Червоної Армії, які вийшли з оточення, розповідали, що у районах, захоплених гітлерівськими військами, залишилося чимало призовників. Йшлося про те, що значна частина чоловічого населення не була мобілізована до Червоної Армії з вини військкоматів, які не впоралися з покладеними на них обов'язками. Наприклад, на 10 серпня 1941 р. військкомати Полтавської та Сумської областей не прийняли на облік і не мобілізували 25 тисяч чоловік, в тому числі близько 10 тисяч осіб віком від 45 років. Зі всієї кількості призовників до 40% були абсолютно незнайомі з військовою справою. Потрібно взяти до уваги, що у СРСР перейшли до кадрового комплектування армії лише за два роки до початку війни з фашистами. В таких умовах багато людей просто не встигли пройти навіть початкову військову підготовку. Не маючи вказівок щодо таких осіб, військкомати не проводили їх мобілізацію. Крім того, військкоматами Полтавської та Сумської областей не були відмобілізовані близько 3 тисяч командирів та політпрацівників, що прибули з областей України, які вже були на той час окуповані ворогом. Ці люди по місяцю і більше вешталися без діла.²⁵

Під час відступу на Схід радянські військкомати намагалися мобілізувати все чоловіче населення з районів, яким загрожувала ворожа окупація, і відвести цих людей у тил, щоб організувати там резервні частини. Однак у тилу евакуйованими призовниками ніхто не опікувався, їх нерідко залишали напризволяще, не забезпечивши ні продовольством, ні житлом. Вони досить різко відгукувалися про органи радянської влади, яка викликала у них відверту неприянь, а то й ненависть. Тому вони прагнули повернутись до рідних домівок, до своїх сімей, хоча ті вже були захоплені фашистами. Ці люди переходили через лінію фронту, намагаючись використати будь-який транспорт, що рухався у потрібному напрямку. І багато транспортних засобів, які б могли бути використані для підвезення на передову зброї, боєприпасів, продовольства, відволікались на перевезення таких осіб. Нерідко вони їхали до лінії фронту навіть у військових ешелонах. Німці, зустрічаючи радянських громадян, що поверталися до рідних осель з-за лінії фронту, направляли їх спочатку до найближчої комендатури, де вони мали одержати перепустку, що дозволяла перехід до рідних сіл. Там фашисти допитували прибульців. Завойовники цікавилися даними розвідувального характеру про розташування та озброєння частин Червоної Армії, які формувалися у радянському тилу. Від таких своєрідних шпигунів німці отримувати багато необхідної їм інформації. У доповідній записці бійця В.М.Західнього зазначалося, що це явище було тим більш загрозливим, бо воно було поширене по всій лінії фронту.²⁶

На деяких шахтах Сталінської області військовозобов'язаним пропонувалося з'явитися на збірні пункти у п'ятнадцятиденний термін. Тим часом німцям вдалося швидко просунути вперед, і багато чоловіків призовного віку опинилися на території, окупованій

ворогом. Нерідко військкомати не були готові в умовах воєнного часу проводити мобілізацію величезної кількості військовозобов'язаних. До того ж, деякі районні військкомати евакуювалися ще за багато днів до приходу німців і таким чином зірвали мобілізацію. Наприклад, робітники заводу № 73 міста Сталіно (нині Донецьк) з обуренням розповідали: коли 20 жовтня 1941 р. вони з'явилися на призовні пункти, то міський військкомат вже евакуювався. Те ж саме явище спостерігалось у багатьох місцях Сталінської області.²⁷ А працівники військкомату міста Червоноармійськ залишили невідмобілізованими не менше 60% військовозобов'язаних, які проживали на його території. Всі ці люди призовного віку змушені були розійтися по домівках. Справа в тому, що місцевий райвоенком, сам виїхавши на автомобілі на схід, передоручив другорядним працівникам відвести військовозобов'язаних вглиб країни для формування частин Червоної Армії. Однак люди, яким було доручено це завдання, втекли на схід, залишивши своїх підопічних напризволяще.²⁸

За радянської влади до категорії дезертирів нерідко потрапляли солдати, які за нормами міжнародного права зовсім не вважаються такими. Жорстокі сталінські закони часів війни з нацистами проголошували зрадниками і тисячі полонених, однак у багатьох арміях світу ці люди не розглядалися як зрадники чи злочинці. До дезертирів нерідко зараховували і тих, хто відстав від своєї частини, чи тих, хто після розгрому свого підрозділу не намагався пробитися через лінію фронту у розташування військ Червоної Армії. Багато з них після визволення території України від німецько-фашистських окупантів знову були призвані до лав регулярної армії, де мужньо боролися з ворогом, причому багато хто з них загинув у цій боротьбі. Тому не варто ставити у один ряд осіб, які активно допомагали фашистам катувати своїх співвітчизників, і тих, хто в силу трагічних обставин початку війни після розгрому своєї військової частини повернувся до рідної оселі. За даними комісії з історії Великої Вітчизняної війни, яка працювала у вітчизняних архівах, внаслідок різних форм дезертирства, через недбальство військкоматів та з інших причин загалом по СРСР на окупованій території залишилося більше 5,6 млн. військовозобов'язаних.²⁹

Значна частина осіб, які з різних причин повернулися до рідних домівок, залишивши фронт, досить швидко прийшла до розуміння необхідності збройної боротьби з ворогом. Вони приєднувалися до партизанських загонів або до підпільних груп, активно включаючись у збройну боротьбу із ворогом. Однак були й такі, хто пишався своєю зрадою і прагнув якнайтісніше співпрацювати із гітлерівцями, беручи активну участь у знущанні над своїм народом. Процес усвідомлення необхідності боротьби з фашистами був особливо тривалим і болісним для значної кількості тих людей, що зазнали репресій чи утисків з боку радянської влади перед війною і свідомо залишилися на окупованій території, надіючись, що прихід німців принесе поліпшення умов життя. Але, спостерігаючи за численними звірствами фашистів, більшість з тих, хто коливався чи чекав як розгорнуться даті події, все ж віддали перевагу боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками, розуміючи, що нацисти прагнуть перетворити українців на рабів і не зацікавлені у створенні незалежної Української держави. А на фронті, незважаючи на величезні жертви, яких зазнали частини Червоної Армії під Києвом, Харковом та в багатьох інших місцях, радянські солдати продовжували битися із ворогом, не розуміючи, що ці втрати у великій мірі пояснюються некомпетентністю вищого командування, не знаючи, скільки призовників залишилися на окупованій території.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соколов Б. Неизвестный Жуков: портрет без ретуши.-Мн., 2000.-С. 229; 2. Бешанов В.В. Танковый погром 1941 года.-Мн., 2001.-С. 201. 3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). - Ф. 57.-Оп.4.-Спр.11.-Арк.21; 4. Там само.-Оп.4.-Спр. 12.-Арк.13; 5. Державний архів Житомирської області (ДАЖО).- Ф. 76.-Оп.1.- Спр.543.- Арк. 80; 6. ЦДАГО України.- Ф.57.- Оп.4.- Спр. 11.- Арк. 24; 7. Там само.- Спр.39.- Арк. 19; 8. Державний архів Хмельницької області (ДАХО).- Ф.484.- Оп.1.- Спр. 90.- Арк.40; 9. ЦДАГО України.- Ф.57.- Оп. 4.- Спр. 12.- Арк. 230; 10. Там само.- Ф. 59.- Оп 1.- Спр. 226.- Арк.56; 11. Там само.- Ф. 57.- Оп. 4.- Спр.17.- Арк.144; 12. Уткин А. Россия над бездной (1918 г.-декабрь 1941 г.).-Смоленск,

2000.-С. 325; 13. Симонов К. 110 суток війни. Неизвестные факты.-Смоленск, 1999.-С. 287; 14. ЦДАГО України.- Ф. 62.- Оп.8.- Спр.58.- Арк.34-36; 15. ЦДАГО України.-Ф. 1.- Оп. 23.- Спр. 8.- Арк. 5; 16. Там само.- Ф. 57.- Оп. 4.- Спр. 26.- Арк. 141; 17. Там само.- Арк.143 (на звороті); 18. Там само.- Арк.142 (на звороті); 19. Там само.- Арк. 141 (на звороті); 20. Там само.- Арк.143; 21. Там само.- Арк. 144; 22. Там само.- Арк. 146 (на звороті); 23. Там само.- Ф. 1.- Оп.22.- Спр. 84.- Арк.118; 24. Там само.- Ф.62.- Оп.9.- Спр.4.- Арк.75; 25. Там само.- Ф.1.- Оп.22.- Спр.117.- Арк.33, 88; Там само.- Ф. 62.- Оп.9.- Спр. 3.- Арк.36; Там само.- Спр. 4.- Арк.122 (на звороті); Там само.- Спр. 5.- Арк.81; Там само.- Спр. 7.- Арк.11; Там само.- Ф. 1.- Оп. 22.- Спр. 120.- Арк. 17, 74, 107; Там само.- Оп. 23.- Спр. 19.- Арк.21; Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО України).- Ф. 4620.- Оп. 3.- Спр. 157.- Арк.144; 26. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 23.- Спр. 8.- Арк.4-5; 27. Там само.- Спр. 19.- Арк.20-21; 28. Там само.- Ф. 62.- Оп. 9.- Спр. 3.- Арк.36; 29. Там само.- Арк. 81; 30. Там само.- Ф. 57.- Оп. 4.- Спр. 44.- Арк. 36.

Я.А.Бранько, І.В.Мазило

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА В ІСТОРІЇ ОБ'ЄКТУ "ВЕРФОЛЬФ"

Все далі двадцять перше сторіччя віддалятиме від нас події великої трагедії минулого століття - Великої Вітчизняної війни. На думку авторів, її події в локальному варіанті відбиті в історії вищезгаданого об'єкту, оскільки все, що сталося у роки минулої війни навколо "Верфольфу", концентровано відображає окупаційну східну політику фашистів на українських землях в 1941-44 рр. Між іншим, вивчення історії цього об'єкту і його подальшого використання привертає і донині увагу істориків, публіцистів і журналістів. \

Німці будували стаціонарні польові пункти управління і розташовували їх поблизу невеликих міст. Назви ми приводимо в тій послідовності як їх будували: "Фельзеннест" ("Гніздо у скелях") на гірському правобережжі Рейна. "Вольфшлюхт" ("Вовча ущелина") на колишньому франко-бельгійському кордоні під містечком Прюе-де-Пеш; "Танненберг" ("Ялинкова гора") в гірських лісах Шварцвальду; "Вольфанце" ("Вовче лігво") у Східній Пруссії, за 7 кілометрів від Растенбурга (нині - польське місто Кентшин); "Беренхалле" ("Ведмежа зала") за 3 кілометри від Смоленська; "Верфольф" ("Первертень") в районі Вінниці; "Вальфшлюхт - цвай" ("Ущелина вовка - два") і "Адлерхорст" ("Гніздо орла"). З них чотири були побудовані на території тодішньої Німеччини, а чотири на окупованих нею територіях.²

Споруджувати ставку під Вінницею почали в кінці 1941 р. Завершили її будівництво в квітні 1942 р. Територія складалась із трьох зон. В центральній були розташовані будівлі Гітлера і Бормана з бомбосховищами, загальний бункер, співробітників служби безпеки, генератив, керівників збройних сил, обслуговуючого персоналу, вузол зв'язку, плавальний басейн.

За час свого існування вищезгаданий об'єкт мав декілька назв. У 1941 р. його назвали "Айхенгайн" ("Дубовий гай"). З середини 1942 р. його називали як "Вервольф" ("Перевертень"). Пізніше він отримав назву "Озброєний вовк".³

Окупаційний режим на Вінниччині мав свою специфіку. На це вплинув факт розташування в північно-східних районах області ставки Гітлера, в районі містечка Калинівки ставки Герінга, під Житомиром ставки Гімmlера.⁴

Наявність в цих районах ставок для вищого керівництва рейху пояснюється рядом причин. Німці вважали цю територію більш безпечним місцем свого тилу, ніж, наприклад, територію під Лубнами на Полтавщині, де спочатку планували будівництво польової ставки Гітлера⁵. Крім того, в генеральному плані "Ост" Житомирська і Вінницькі області займали особливе місце. В районі Житомира і Калинівки готувалися два поселення для "фольксдойче". В планах було передбачено виселити по 58 тис. місцевого населення і заселити на ці землі по 12-14 тис. "народних німців", передавши кожній такій сім'ї у власність один гектар землі⁶, а для керівників районів планувалося виділити 100-гектарні наділи.⁷ Не останню роль зіграло й те, що ще задовго до війни військові під Стрижавкою у суворій таємниці вели будівництво грандіозної підземної будови схожої на бункер⁸. Крім